

Лісничук О. А.

*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів імені Л. Л. Тарангул
Університету державної фіскальної служби України*

Кісіль Ю. В.

*студентка
Університету державної фіскальної служби України*

Lisnichuk Oksana

*PhD in Economics, Associate Professor,
Senior Lecturer at Department of Finance named after L. L. Tarangul
University of State Fiscal Service of Ukraine*

Kisil Yuliia

*Student
University of State Fiscal Service of Ukraine*

АНАЛІЗ ВТРАТ ПОДАТКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВІД ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто сутність тіньової економіки та її основні види. Досліджено вплив тіньової економіки на податковий потенціал та на економічне життя суспільства загалом. Виявлено причини, що сприяють розвитку тіньової економіки в Україні. Розглянуто особливості впливу інститутів тіньової економіки на економічний розвиток держави. Розглянуто економічні причини існування тіньової економіки. Охарактеризовано способи ухилення від сплати податків та уникнення від оподаткування. Виявлено вплив податкового навантаження на рівень тіньової економіки. Запропонована у статті модель дає змогу оцінювати вплив таких чинників, як величина сукупної податкової ставки, складність податкових правил, жорсткість фінансової політики, на рівень економічної безпеки країни. Розроблена модель може бути використана для виявлення причин і умов, що детермінують зростання тіньового сектору економіки і величину податкових надходжень до бюджету. Це дасть змогу дійти висновків щодо черговості та пріоритетності заходів із подолання тіньової економіки.

Ключові слова: податки, податковий потенціал, тіньова економіка, економічна безпека, детінізація.

Вступ та постановка проблеми. Податки і система оподаткування є найважливішими елементами забезпечення економічної безпеки держави. Використовувані у податковій системі України механізми розрахунку та справляння податків є недостатньо ефективними і не дають змоги повною мірою використати цей фіскальний інструмент для наповнення бюджету. Тому забезпечення фіскальної ефективності та використання якомога більшою мірою потенціалу оподаткування в Україні є одним із актуальних способів детінізації економіки та більшого наповнення бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вивчення цього питання зробили багато вчених-економістів, серед яких: А.В. Базиліук, З.С. Варналій, Д.І. Коваленко, О.А. Лісничук, В.В. Дубровський, Т.В. Цвігун, Л.А. Клюско та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження впливу тіньової економіки на податковий потенціал країни. Аналіз найбільш актуальних інструментів ухилення від сплати податків та оцінювання їхнього розміру. Виявлення перспектив та способів подолання тіньової економіки в країні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективне функціонування податкової системи забезпечується результатом досягнення планових показників податкових надходжень. Для їх реалізації необхідно визначити план з урахуванням максимально можливої бази оподаткування на території країни. Податковий потенціал визначають як максимально можливу суму надходжень (прогнозних чи фактичних) в умовах чинного податкового законодавства, що передбачає внесення до його величини максимально можливих податкових доходів [1].

Під час формування податкового потенціалу необхідно враховувати фактори впливу на нього, основним із яких є тіньова економічна діяльність. За даними міжнародних експертів, Україна належить до країн із найбільшим обсягом тіньових соціально-економічних процесів. Для України тіньовий капітал є потенційно потужним інвестиційним ресурсом для стабілізації функціонування економіки загалом. Тому проблема детінізації економічної діяльності є однією з найактуальніших для країни, вона зумовлена низькою ефективністю структурних трансформацій, які відбувалися в Україні з моменту проголошення незалежності.

Водночас структура тіньової економіки в Україні є нетиповою, відповідно до структури самої економіки. На відміну від більшості інших країн, в Україні переважна частина податкових надходжень втрачається не у малому бізнесі і не через діяльність повністю незареєстрованих економічних суб'єктів. Натомість наймасштабніші інструменти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування масово застосовуються великими та надвеликими підприємствами, які домінують у вітчизняній економіці і при цьому завдяки своїм неформальним зв'язкам мають великі можливості для ухилення від податків порівняно з тими, що зазвичай приписують малому бізнесу [2].

Підвищення тінізації економіки є суттєвою загрозою економічній безпеці України. За оцінками Мінекономіки, рівень тіньової економіки у 2019 році становив 28% від обсягу офіційного ВВП. Всі методи, з використанням яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки, зафіксували зменшення рівня порівняно з 2018 роком, але показники досі знаходяться на високому рівні, що негативно впливає на економіку держави (рис. 1).

Показник тіньової економіки з кожним роком зменшується (рис. 1). Водночас, аналізуючи досвід попередніх криз, очікуваним було збільшення рівня тіньової економіки в 2020 році, адже в умовах значної невизначеності бізнес прагне зменшити ризики втрати ресурсів. Суттєво зросли збитки в економіці. Але саме незвичний характер кризи, спричиненої поширенням пандемії та запровадженням карантинних заходів, визначив нетиповий характер динаміки тіньової економіки із так званими секторальними особливостями. Тому доцільно розглянути рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності та простежити тенденцію до збільшення тінізації в 2020 році (рис. 2).

Аналізуючи дані з рисунку, можна сказати, що тіньова економіка займає значну частину у економіці, велика частка тінізації припадає на бізнес. Найбільш тінізованими секторами економіки є роздрібна торгівля, поштова діяльність та нерухомість, де масштаби тіньової економіки досягають 50%.

Рівень тіньового сектору у сфері транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності

порівняно з I кварталом 2019 року збільшився до 54% від рівня ВДВ галузі. Це було пов'язано з об'єктивним збільшенням збитків підприємства галузі майже у 6 разів, отриманих в умовах зупинених пасажирських та обмежених вантажних перевезень, рішення про які було прийнято у межах карантинних заходів, спрямованих на стримування масштабів поширення епідемії у світі.

Загалом набір інструментів уникнення податків в Україні не дуже відрізняється від інших країн. До стандартного набору входять:

1. Контрабанда:
 - маніпуляції з митною вартістю товарів;
 - перерваний транзит;
 - пряма контрабанда.
2. Розкрадання податку на додану вартість (ПДВ):
 - незаконне відшкодування з бюджету під час експорту;
 - фіктивне підприємництво, зокрема «карусельні» схеми.
3. Переміщення прибутку до «податкових гаваней» («офшорів»).

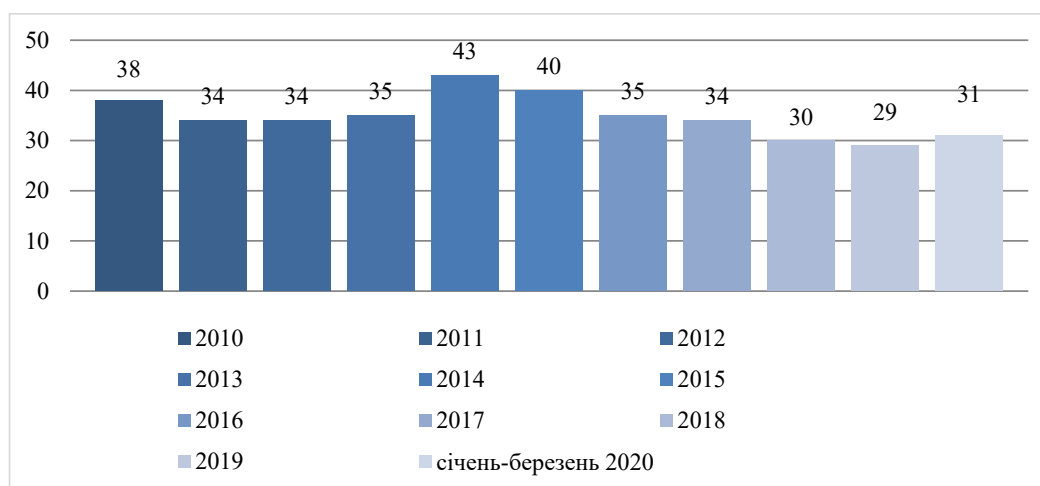

Рис. 1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП)

Джерело: складено на основі [3].

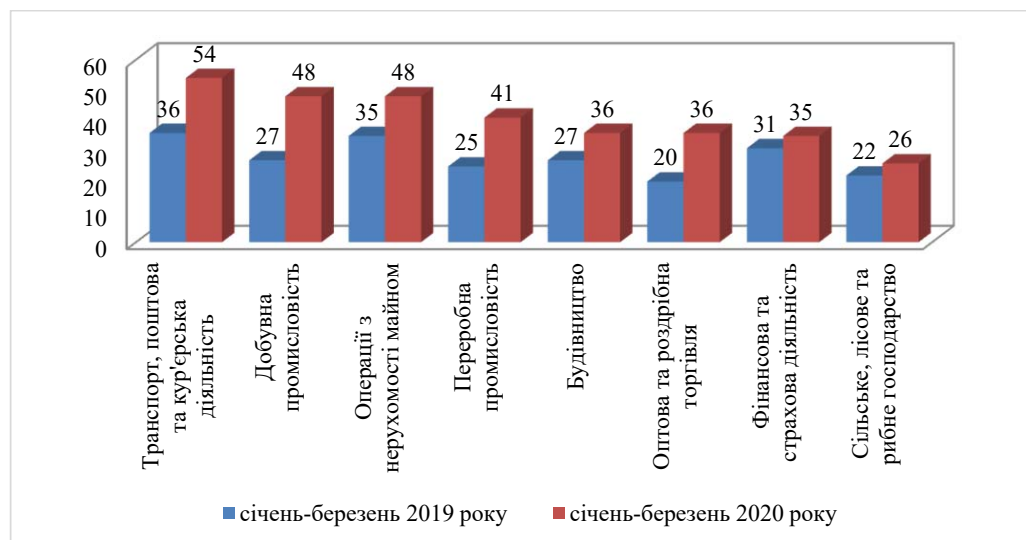

Рис. 2. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від обсягу офіційного ВДВ

Джерело: складено на основі [2]

4. Контрафакт.
5. Зловживання податковими пільгами та преференціями.
6. Викривлення бази оподаткування (приховування обсягів продажу).
7. Неофіційне підприємництво та індивідуальна економічна діяльність без реєстрації [2].

В Україні можна виділити одну із головних особливостей, а саме структуру економіки, яка зумовлює національну специфіку використання інструментів уникнення податків.

В Україні малий бізнес становить менше 16% від ВВП, натомість 20 найбільших підприємств у 2019 р. реалізували продукції більш ніж на 2 трлн грн., що становило 36% від обсягу реалізації усіх підприємств. Але ця статистика не враховує належність практично всіх великих та значної частини середніх підприємств до велетенських бізнес-адміністративних груп, які, своєю чергою, здебільшого належать невеликому колу надбагатих олігархів, тісно пов'язаних із владою.

Отже, концентрація власності та виробництва в Україні є ще більшою, ніж відображено у статистиці. Відповідно до такої структури економіки, навіть якщо малий бізнес є більш схильним до уникнення податків і має більші можливості для цього, кількість малих підприємств набагато більша за інші (рис. 3), але слід очікувати, що найбільші за обсягом порушення спостерігатимуться все ж у середньому та особливо у великому бізнесі, просто завдяки його домінуючій ролі в економіці країни.

Другим фактором є доволі висока зовнішня відкритість, природна для невеликих за розміром економік. При цьому левову частку експорту забезпечують ті самі великі компанії і бізнес-групи. Вони ж залучають кредитні ресурси. Це створює великі можливості для приховування прибутків корпорацій через переміщення їх до офшорів [2].

Офшорні схеми є однією із основних причин тінізації економіки, через них щороку економіка країни втрачає близько 50–65 млрд грн. Можливості переміщення прибутків за межі України є широкими, але з урахуванням високої вартості обслуговування вони є доступними насамперед великим українським компаніям та заможним українцям, для яких використання «офшорних конструкцій» продовжує залишатися популярним інструментом та який вирішує одразу декілька завдань, а саме:

- уникнення оподаткування всередині країни;
- зниження ризиків рейдерства і спрощення судового захисту майнових інтересів (втеча капіталів внаслідок низького рівня захисту інвестицій та заощаджень);
- виведення за кордон фінансових результатів політичної корупції [5].

Експортна або імпортна схема має такий вигляд: офшор купує-продає товар за найнижчою ціною, яку тільки можна вказати в договорі, а потім перепродає цей товар/послугу кінцевому покупцю вже за ринковою ціною, залишаючи у себе неоподатковувану податком і не підконтрольну місцевій владі різницю. Оформляється це таким чином: підписуються два контракти, перший – між офшором і експортером/імпортером, в якому вантажоодержувачем виступає кінцевий покупець товару/послуги, і другий – між офшором, який виступає вже як продавець, і покупцем (вантажоодержувачем за першим контрактом).

Згідно зі статистикою, більшість великих експортерів здійснюють свої експортні операції через посередників, які знаходяться у низькоподаткових юрисдикціях (Нідерланди, Кіпр, Швейцарія, Люксембург), з якими укладено непрямі експортні контракти, частина яких становить понад 75%. Таким чином, податки просто випливають з України в країни класичних офшорів або в «гібридні» юрисдикції, де базова ставка податку на прибуток підприємств на 5 і більше відсоткових пунктів нижча, ніж в Україні (менше 13%). За розрахунками YouControl, до «податкових гаваней» частіше всього збували зернові культури, чорні метали та різноманітні жири й олії. Лише на ці три категорії припало 57% «офшорного» експорту [5].

Щоб запобігти витоку грошей із країни, потрібно:

- наблизити міжнародні методи та інструменти контролю для захисту податкової бази від транскордонних схем уникнення від сплати податків, тобто покращення механізму контролю за трансфертним ціноутворенням;
- запровадження правил оподаткування контрольованих іноземних компаній, щоби стягувати податок із нерозподіленого прибутку іноземних компаній, що контролюються резидентами України;
- для повної валютної лібералізації необхідне прийняття законів для обов'язкового обміну податковою інформацією з іншими країнами та приєднання України до процедур автоматичного обміну фінансовою та податковою інформацією за міжнародним стандартом Common Reporting Standard (CRS) OECD;
- переглянути двосторонні Угоди про усунення подвійного оподаткування, що включають податкові ставки, що стимулюють «агресивне податкове планування» і схеми уникнення від оподаткування (Кіпр, Нідерланди, Панама);
- посилити кримінальну відповідальність із питань ухилення від сплати податків з одночасним підняттям порогу шкоди з податкових злочинів [5].

Ще одним варіантом тінізації економіки є ухилення від сплати податку на додану вартість. Найбільш обтяжливими для платників податків є вимоги податкового

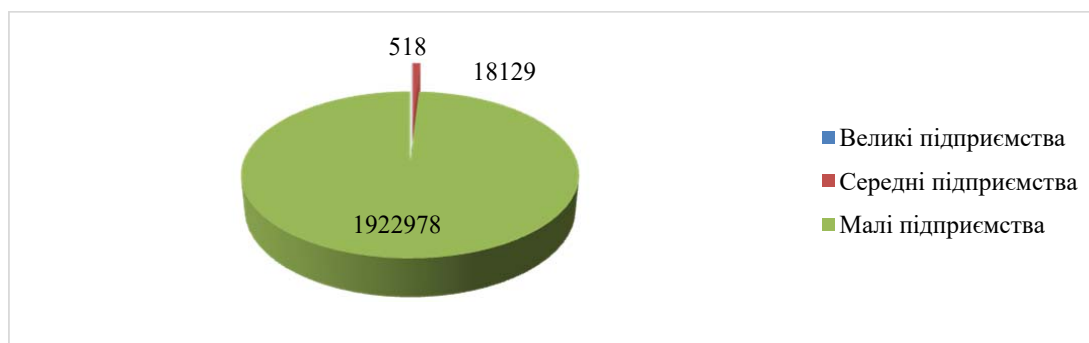

Рис. 3. Кількість підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні та малі у 2019 році

Джерело: складено на основі [4]

законодавства та існуючі процедури адміністрування з податку на додану вартість. Запровадження у 2015 році складної для платників податків системи електронного адміністрування податку на додану вартість, непрозорі правила реєстрації податкових накладних в Єдиному реєстрі, чисельні зловживання з боку фіскального органу правом на анулювання реєстрації платника податку та недосконалий механізм блокування ризикових податкових накладних генерує додаткові та значні витрати часу й коштів платників податків на адаптацію до нових умов ведення податкового обліку і сплату саме ПДВ. Фактично тягар адміністрування із боротьбою з ухильниками і недобросовісними схемами включно держава повністю переклала на плечі платників податків [2].

Підсумки аналізу представлено у таблиці 1. Співвідношення між наведеними цифрами в основному підтверджують міркування щодо структури уникнення податків в Україні, викладені в роботі. Як можна бачити, основні зловживання з ухиленням від сплати податків та мінімізацією податкових зобов'язань припадають на великомасштабні зовнішньоекономічні операції за участі великих підприємств. Загальні обсяги недоотриманих бюджетом коштів внаслідок таких операцій становлять мільярди доларів.

Головна проблема у боротьбі з уникненням оподаткування полягає в тому, що основні винуватці – власники великих підприємств та надвеликих політико-бізнесових груп – мають неабиякий політичний вплив, і тому скорочення можливостей для великомасштабних зловживань потребує політичної волі та широкої народної підтримки. Але ці зловживання залишаються малопомітними на побутовому рівні, на відміну від таких у малому бізнесі. Це відкриває можливість відвертати увагу міжнародних радників та громадськості на зловживання малого бізнесу, попри незрівнянність масштабів, і відповідно викривлю-

вати пріоритети державної політики та міжнародної допомоги і умов її надання.

Отже, залишається низка неподоланих чинників, які стримують процеси детінізації України, серед них можна виділити основні:

- високий рівень корупції в країні;
 - низький рівень захисту прав власності;
 - ослаблення системи покарання;
 - нездатність держави виконувати свої функції;
 - наявність територій, непідконтрольних уряду, утворених у процесі збройного конфлікту на території країни, та, як наслідок, зростання «потенційних можливостей» для виникнення нових схем контрабанди товарами.
- Складниками тіньової економіки є три види ухилення від податків, а саме:
- приховування доходу від бізнесу;
 - приховування реальної кількості найманих працівників;
 - приховування реальних розмірів виплаченої зарплати, або ж зарплата «у конвертах» (рис. 4).

Розвиток тіньової економіки призводить до негативних наслідків в офіційному економічному секторі, серед яких доцільно виокремити такі, як:

1. Втрата податкових надходжень до бюджету і, як результат, ускладнення виконання фінансових зобов'язань держави.

2. Недієвість управлінських рішень внаслідок відсутності повної та об'єктивної офіційної інформації про розвиток економічних процесів в Україні.

3. Скорочення внутрішніх інвестиційних ресурсів в Україні через ускладнення відкритого витрачання тіньовими структурами прихованих від оподаткування доходів та їх відтік за кордон.

4. Зменшення інтересу потенційних стратегічних інвесторів до українських підприємств, що значно гальмує процеси приватизації та фінансового оздоровлення виробництва [6].

Отже, ключовою проблемою сучасного світу є фінансова безпека, у забезпеченні якої особливу роль відіграє сталий розвиток економіки та її найважливішої ланки – фінансової системи. У зв'язку з цим до числа надзвичайно актуальних проблем треба віднести формування моделі стійкої фінансової системи. У такому разі пошук критеріїв, індикаторів, інструментів, що дають змогу виявити приховані дестабілізаційні процеси, визначити шляхи подолання кризових явищ, зміцнення стійкості фінансової системи, стає найважливішим завданням [7].

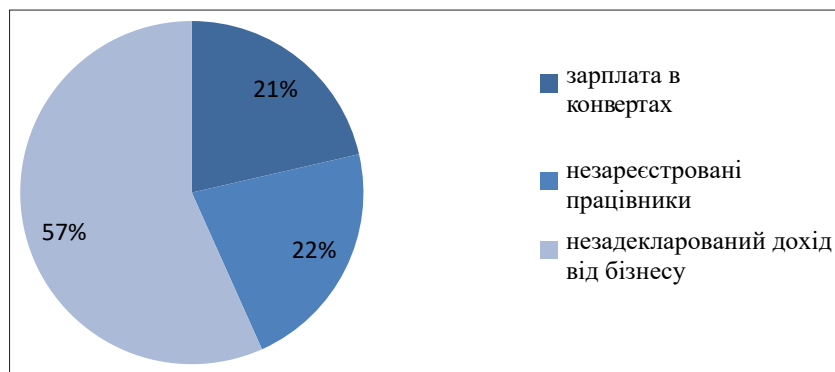

Рис. 4. Компоненти тіньової економіки, %

Джерело: складено на основі [3]

Таблиця 1

Аналіз фіскального ефекту схем ухилення/уникнення оподаткування в Україні

Схема	Податки (платежі), яких вона дозволяє уникати	Приблизні обсяги (млрд грн. на рік)	Приблизні втрати бюджету (млрд грн. на рік)
Офшорні схеми	Податок на прибуток підприємств	260–320	50–65
фіктивне підприємництво	ПДВ, Податок на прибуток підприємств, ЄСВ, ПДФО	40–50	12–15
порушення митних правил та контрабанда	ПДВ, мито	80–230	25–70
ФОП замість найму	ЄСВ, ПДФО	10	2,5–5
загалом втрати			90–155

Джерело: складено на основі [2]

Висновки. Провівши дослідження, можна зробити узагальнення, що завдання щодо детінізації економіки продовжує залишатися актуальним для України. У державі акцентується увага насамперед на формуванні доходів бюджету, а не на регулюванні економічних процесів, через це створюються підстави для ухилення від сплати податків, знижується якість податкового адміні-

стрування та збільшується рівень тіньової економіки. Тому від того, наскільки прогресивною буде податкова політика та наскільки обґрунтованими будуть рішення щодо застосування форм, методів, інструментів та важелів податкового впливу на реальний сектор, залежить інтенсивність соціально-економічного розвитку держави загалом.

Список використаних джерел:

1. Ключко Л.А. Теоретичні аспекти формування податкового потенціалу банківської системи. 2019. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/7853/1/19.pdf> (дата звернення: 19.10.2020).
2. Дубровський В.В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/унікнення оподаткування в Україні. *Інститут соціально-економічної трансформації*. 2018. URL: rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Instrumenty-uhylyannya-vid-splaty-podatkov-2018-1.pdf (дата звернення: 19.10.2020).
3. Тенденції тіньової економіки. *Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України*. 2020. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 23.10.2020).
4. Кількість суб'єктів великого, середнього та малого підприємництва за видами економічної діяльності. *Державна служба статистики*. 2020. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 23.10.2020).
5. Схеми уникнення від податків: де найбільше втрачає бюджет. 2019. URL: <http://finbalance.com.ua/news/ukhilennya-vid-splaty-podatkov-na-yakikh-skhemakh-naybilshe-vtracha-byudzhet> (дата звернення: 23.10.2020).
6. Цвігун Т.В. Тінізація економіки: причини та особливості впливу на економічний розвиток. *Економіка і суспільство*. 2018. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/37.pdf (дата звернення: 01.11.2020).
7. Лісничук О.А. Сучасні теоретичні підходи до оцінки стійкості фінансової системи країни. *Фінанси, грошовий обіг та кредит*. 2019. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/7859/1/22.pdf> (дата звернення: 01.11.2020).

References:

1. Klyusko L.A. (2019) Teoretychni aspekty formuvannya podatkovoho potentsialu bankivskoyi systemy [Theoretical aspects of the formation of the tax potential of the banking system]. (Electronic journal). Available at: <https://eprints.oa.edu.ua/7853/1/19.pdf> (accessed 19 October 2020).
2. Dubrovs'kyi V.V. (2018) Porivnyal'nyy analiz fiskal'noho efektu vid zastosuvannya instrumentiv ukhylennya / unifikatsiyi opodatkuvannya v Ukraini [Comparative analysis of the fiscal effect of the use of tax evasion / avoidance instruments in Ukraine]. *Instytut sotsial'no-ekonomichnoyi transformatsiyi* (electronic journal). Available at: rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Instrumenty-uhylyannya-vid-splaty-podatkov-2018-1.pdf (accessed 19 October 2020).
3. Ministerstvo rozvytku ekonomiky, torhivli ta sil's'koho hospodarstva Ukrainy (2020) *Tendentsiyi tin'ovoyi ekonomiky* [Trends in the shadow economy]. Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (accessed 23 October 2020).
4. Derzhavna sluzhba statystyky (2020) *Kil'kist' sub'yektiv velykoho, seredn'oho ta maloho pidpryyemnytstva za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti* [The number of large, medium and small businesses by type of economic activity]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 23 October 2020).
5. (2019) Skhemy unykennya vid podatkov: de naybil'she vtrachaye byudzhet [Tax avoidance schemes: where the budget loses the most]. Available at: <http://finbalance.com.ua/news/ukhilennya-vid-splaty-podatkov-na-yakikh-skhemakh-naybilshe-vtracha-byudzhet> (accessed 23 October 2020).
6. Tsvihun T.V. (2018) Tinizatsiya ekonomiky: prychny ta osoblyvosti vplyvu na ekonomichnyy rozvytok [Shading of the economy: causes and features of the impact on economic development]. *Ekonomika ta suspil'stvo* (electronic journal). Available at: http://economyandsociety.in.ua/journal/19_ukr/37.pdf (accessed 01 November 2020).
7. Lisnichuk O.A. (2019) Suchasni teoretychni pidkhody do otsinky stiykosti finansovoyi systemy krayin [Modern theoretical approaches to assessing the stability of the country's financial system]. *Finansy, hroshovy obih ta kredyt suspil'stvo* (electronic journal). Available at: <https://eprints.oa.edu.ua/7859/1/22.pdf> (accessed 01 November 2020).

АНАЛИЗ ПОТЕРЬ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ОТ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В УКРАИНЕ

Аннотация. В статье рассмотрена сущность теневой экономики и ее основные виды. Исследовано влияние теневой экономики на налоговый потенциал и на экономическую жизнь общества в целом. Выявлены причины, способствующие развитию теневой экономики в Украине. Рассмотрены особенности влияния институтов теневой экономики на экономическое развитие государства. Рассмотрены причины существования теневой экономики. Охарактеризованы способы уклонения от уплаты налогов и уклонения от налогообложения. Выявлено влияние налоговой нагрузки на уровень теневой экономики. Предложенная в статье модель позволяет оценивать влияние таких факторов, как величина совокупной налоговой ставки, сложность налоговых правил, жесткость финансовой политики на уровень экономической безопасности страны. Разработанная модель может быть использована для выявления причин и условий, детерминирующих рост теневое сектора экономики и величину налоговых поступлений в бюджет. Это позволит сделать выводы относительно очередности и приоритетности мер по преодолению теневой экономики.

Ключевые слова: налоги, налоговый потенциал, теневая экономика, экономическая безопасность, детенизация.

ANALYSIS OF LOSSES OF TAX POTENTIAL FROM THE SHADOW ECONOMY IN UKRAINE

Summary. The article considers the essence of the shadow economy, its causes and scope and the main types of the shadow economy. The influence of the shadow economy on the tax potential and on the economic life of society as a whole is studied. It is determined that taxes are the main filler of the state budget, and the loss of tax revenues from shadowing strongly affects the development of the country and causes a budget deficit. The article also identifies the main reasons that contribute to the development of the shadow economy in Ukraine. Peculiarities of the influence of shadow economy institutions on the economic development of the state are considered. The economic reasons for the existence of the shadow economy have been studied. Methods of tax evasion are described and the main schemes of tax avoidance and the amount of losses of the state budget during the year from these schemes are highlighted. Also, the impact of the tax burden on the level of the shadow economy was revealed. The article analyzes the most relevant for Ukraine tools for tax evasion and aggressive tax planning, assesses their size, existing limitations in application, consequences, prospects and ways to overcome. Methods for estimating the scale of the shadow sector of the economy are presented and the components of losses from its operation are determined. An analysis of the level of the shadow economy by type of economic activity as a percentage of the official gross domestic product. It is determined which enterprises are most prone to shadowing. The main components of the shadow economy in Ukraine are indicated. The model proposed in the article makes it possible to assess the impact of such factors as the size of the general tax rate, the complexity of tax rules, the rigidity of financial policy on the level of economic security of the country. The developed model can be used to identify the causes and conditions that determine the growth of the shadow sector and the amount of tax revenues, to determine the amount of total tax burden taking into account the composition and structure of taxes, calculating the impact of the tax system on economic security. This will allow us to draw general conclusions about the priority of measures to overcome the shadow economy. And identify the main ways to de-shadow the country's economy.

Key words: Taxes, tax potential, shadow economy, economic security, de-shadowing.